

**Книжкове зібрання
Івана Семеновича Орлая
у рідкісному фонді книгозбірні
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя**

**До 255-річчя від дня народження
другого директора Гімназії вищих наук
князя Безбородька**

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Наукова бібліотека імені академіка М. О. Лавровського

**Книжкове зібрання
Івана Семеновича Орлая
у рідкісному фонді книгозбірні
Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя**

До 255-річчя від дня народження
другого директора Гімназії вищих наук
князя Безбородька

Ніжин 2026

Відповідальний за випуск:

Морозов О. С., директор Наукової бібліотеки імені академіка
М. О. Лавровського Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Упорядники:

Мірошник М. В. – завідувач сектору фондкових колекцій та рідкісної книги
Давиденко Т. В. – провідний бібліотекар

К 53 Книжкове зібрання Івана Семеновича Орлая у рідкісному фонді книгозбірні Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя : до 255-річчя від дня народження другого директора Гімназії вищих наук князя Безбородька / Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя ; Наукова бібліотека імені академіка М. О. Лавровського ; упоряд.: М. В. Мірошник, Т. В. Давиденко. – Ніжин, 2026. – 57 с.

«Книжкове зібрання Івана Семеновича Орлая у рідкісному фонді книгозбірні Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя» продовжує серію видань, спрямованих на науково-бібліографічне розкриття фондів бібліотеки імені академіка М. О. Лавровського. Пропоноване дослідження висвітлює походження, формування та розвиток збірки у період приналежності її І. С. Орлая, висвітлено науково-культурні уподобання власника та зв'язок з наповненням книжкового фонду. Приділена увага реконструкції складу зібрання в різні періоди, аналізу шляхів комплектування та його історико-культурному значенню. Додатково представлені описи власницьких книжкових знаків у виданнях зібрання. Видання буде корисним для фахівців-книгознавців, бібліотекознавців, істориків, філологів, усім поціновувачам книжкової спадщини, усім, для кого книга – це більше, ніж просто текст.

Орлай Іван Семенович
(1771 – 1829)

Іван Орлай: енциклопедист, просвітитель, гуманіст

Іван Семенович Орлай – один із найстаріших пагонів на двохсотлітньому історичному дереві Ніжинської вищої школи. Чим більше про нього пишуть, тим загадковішою, невивченою донині, здається його постать. Відомості про видатного представника закарпатоукраїнської інтелігенції повсякчас уточнюються і доповнюються новими деталями. Постать другого очільника Гімназії вищих наук імені князя Безбородька в Ніжині у світлі нових відкриттів набуває все вагомішого значення.

1821-1826 роки – такий термін служби фактично був відведений матінкою-історією для І. С. Орлая в Ніжині. На даній посаді він замінив першого директора цього знаменитого навчального закладу, теж закарпатця – Василя Григоровича Кукольника. Стаючи до виконання обов'язків, п'ятдесятирічний Орлай, передбачливо заявив: *«Надеюсь посеять семена обильных плодов к пользе и славе Отечества»*. Коли ж взяти до уваги, що новозбудована Гімназія вищих наук стала окрасою, гордістю та «обличчям» міста, неважко здогадатися, наскільки високопрестижною була посада її очільника.

Іван Семенович Орлай прожив нелегке, але насичене і активне життя. На час призначення в Ніжин, він уже був відомим вченим, організатором культурно-освітнього і наукового життя Росії. І. С. Орлай закінчив Медичну академію в Санкт-Петербурзі, обравши одну з найскладніших галузей медицини – хірургію. Згодом підвищував фаховий рівень у Відні, а після повернення

був призначений секретарем Медико-Хірургічної академії, редактором «Журнала врачебной науки». Як організатор військової медицини під час війни проти буржуазної Франції 1812 р. був нагороджений орденом і медаллю.

І. С. Орлай продовжував невпинно зміцнювати власне становище в суспільстві. Він мав славу і загальне визнання як видатний медик і учений, почесний професор багатьох російських і європейських університетів, член низки наукових товариств. У 1807 р. його обрали членом «Московского общества испытателей природы», Кенігсберзький університет присвоїв йому звання доктора філософії, а 1810 р. він був обраний почесним доктором Ерланзького та Ієнського університетів (Німеччина).

Важко навіть перелічити всі сфери його діяльності: медицина, ботаніка, історія, філософія, педагогіка. Діапазон інтересів, різнобічна обдарованість Орлая, вільне володіння давніми і сучасними мовами вражали його сучасників. Історики, використовуючи різноманітний матеріал, який розкриває перед нами його особу, належно оцінили І. С. Орлая як вченого: «Це була людина широкої культури: доктор медицини, магістр словесних наук і філософії, автор численних праць з найрізноманітніших галузей науки».

І раптом після блискучої двадцятирічної медичної кар'єри, як талановитого педагога-демократа І. С. Орлая було призначено директором Ніжинської гімназії вищих наук. Він прийняв у свої руки керівництво в дуже важкі для гімназії часи. Процес її формування знаходився на початковому етапі, і перед

новим директором постало чимало складних, негайних для вирішення питань. П'ять наступних років його життя будуть сповнені завзятою працею задля досягнення бажаного результату.

У нього стільки ідей, обов'язків, така неймовірна завантаженість, він в епіцентрі подій, пов'язаних зі становленням молодого навчального закладу! У коло обов'язків Орлая входили питання комплектування викладацького колективу, підбір вихователів, адміністративних працівників, відкриття нових класів, різні господарчі справи і таке ін.

І. С. Орлай прийшов в гімназію з цілком сформованими педагогічними поглядами, в основі яких лежала його просвітницька концепція. Будучи послідовником ідей швейцарського педагога Йоганна Генріха Песталоцці, Орлай ініціював викладання в гімназії природного права, філософії та сучасних природничих дисциплін. Запровадив суворий нагляд за вивченням класичних та іноземних мов. Одночасно він виступав за першочергову важливість якісного опанування рідної мови, подавши міністру освіти записку «Про необхідність навчатися переважно вітчизняній мові...». З особливою любов'ю Орлай ставився до вивчення минулого свого народу, розробив методику читання лекцій, проведення практичних занять з історії із залученням першоджерел. Працював він, як завжди, енергійно, самовіддано, талановито. Орлай був людиною унікального складу розуму, моральної чистоти і суворих життєвих правил. Одним із найбільш важливих завдань, які Орлай прагнув вирішити якнайшвидше, було створення сильного педагогічного колективу освічених і відданих своїй

справі наставників. Директор ретельно підбирав молодих, обдарованих і високопрофесійних викладачів, які мали глибокі знання з кількох суміжних дисциплін (що дозволяло їм легко взаємозамінювати один одного). На момент приїзду Орлая в гімназію в ній знаходилось лише сім учителів. Тому новий директор багато часу і сил приділяє пошуку потрібних йому людей, користуючись кожною поїздкою з метою інспекції по навчальним закладам Харківського навчального округу. Йому таки вдається запросити на роботу в гімназію п'ятнадцять талановитих педагогів і чудових знавців своєї справи. Повагою і симпатіями згодом користувались К. В. Шапалинський, М. Г. Білоусов, С. М. Андрущенко, Ф. І. Зінгер, І. Я. Ландражин, К. С. Павлов та ін.

Маючи ступінь доктора медицини та величезний лікарський досвід (зокрема на посаді придворного лікаря), Орлай без жодної фінансової винагороди виконував обов'язки головного лікаря гімназії, особисто стежачи за здоров'ям вихованців. За цими скупими рядками проступає титанічна організаторська робота І. С. Орлая. Нарешті гімназія отримала свій закінчений вигляд як школа з дев'ятирічним терміном навчання. Значно збільшилась кількість учнів. Якщо в 1820 р. в гімназії знаходилось лише 17 учнів, то в 1826 р. в її стінах навчалось 255 вихованців. Певне, всі численні новації Орлая не справили б сподіваного ефекту, якби не його дивовижний магнетизм як особистості, виняткова здатність поєднувати вимогливість до гімназистів із чуйним і турботливим ставленням до них. Зі спогадів Н. В. Кукольника дізнаємось, що Іван Семенович еталон педагога

підкреслював і власною зовнішністю – завжди належно одягнений, з поважним і дещо суворим виглядом, але з внутрішньою любов'ю до підопічних. Сучасники відмічали прогресивний характер його поглядів, прямоту і сміливість, з якою він їх відстоював. Професор С. Й. Машинський наголошував: «Орлаю прежде всего Нежинская гимназия обязана своей репутацией серьезного учебного заведения. Он изгонял из наук, преподаваемых здесь, казенщину и схоластику, старался воспитать в профессорах и преподавателях живое, творческое отношение к своим обязанностям». І. С. Орлай став ключовою постаттю у запровадженні принципів наочності у тогочасному навчальному процесі. Він створив у закладі мінералогічний кабінет, який суттєво підвищив рівень викладання природничих наук. Основою колекції стали зразки мінералів, гірських порід та скам'янілостей, що використовувалися для демонстрації під час лекцій з хімії та природознавства. Одночасно з мінералогічним було створено фізичний кабінет, оснащений 128 новітніми приладами для дослідів. На відміну від схоластичної освіти того часу, кабінети Орлая дозволяли студентам вивчати будову речовин наочно. Цей крок заклав потужну базу для розвитку дослідницької природничої школи у Ніжині. Мінералогічна колекція суттєво розширила навчальний арсенал гімназії, яка випускала високоосвічених інтелектуалів та науковців.

За короткий термін він багато досяг, а головне, спробував реалізувати деякі із своїх ідей і задумів. Звісно, не все вдалось, виникли труднощі, пов'язані спротивом зі сторони частини викладачів. За роки його

керівництва навчальний заклад пережив свій розквіт, перетворившись на один із найпрогресивніших освітніх центрів того часу. Сам Микола Гоголь, який навчався в гімназії у цей період, називав Орлая «незрівнянним педагогом свого часу». І. С. Орлай, як видатний науковець-енциклопедист, заснував багату книгозбірню, особисто долучився до формування бібліотечного фонду гімназії. З архівних джерел та досліджень Музею рідкісної книги відомо, що він подарував:

- *Підручники з природничих наук:* Два цінних навчальних посібники – підручник з хімії та підручник з фізики, які були видані в Санкт-Петербурзі у 1801 та 1802 роках.
- *Книги з дружнім автографом:* Особливістю цих видань є ідентичні дарчі написи автора, зроблені ще до його призначення директором. Згодом ці та інші приватні книги із особового зібрання В.Г. Кукольника поповнили фундаментальну бібліотеку закладу.

Окрім особистих дарунків, І. С. Орлай як директор запровадив планомірне державне та меценатське фінансування книгозбірні. За часи його керівництва фонд зріс до 7 000 томів, що для провінційного навчального закладу того часу було колосальною цифрою. Завдяки Орлаю студенти та викладачі отримали доступ до найкращої європейської та вітчизняної літератури з історії, філософії, мовознавства та точних наук. Організація книгозбірні в Ніжинській гімназії стала ключовим фактором перевтілення гімназії в один із передових просвітницьких центрів свого часу. Саме Орлай заклав

системну і фундаментальну базу книжкового фонду, зробивши бібліотеку головним інтелектуальним простором навчального закладу. За часів правління І. С. Орлая бібліотека Ніжинської гімназії перетворилась на одну з найкращих книгозбірень завдяки систематичній закупівлі європейської наукової періодики та класичних раритетів. І. С. Орлай, як людина європейської освіти, особисто визначав пріоритети для замовлень, орієнтуючись на передову науку.

Класична антична література та філологія.

Оскільки в Гімназії велику роль приділяли вивченню давніх мов, за І. С. Орлая бібліотека активно поповнювалася європейськими виданнями античних авторів:

- Твори Гомера, Вергілія, Горація, Аристотеля, Аристофана та Цицерона латинською та грецькою мовами.
- Французькі та німецькі критичні видання античних текстів (зокрема, відомі тогочасні лейпцизькі та паризькі наукові серії).
- Фундаментальні словники та граматики іноземних мов, необхідні для лінгвістичних студій студентів (німецької, французької, латини).

Природничі та медичні європейські видання.

Будучи доктором медицини, І. С. Орлай заклав основу для вивчення точних наук:

- Французькі та німецькі підручники з хімії, фізики, мінералогії та природничої історії. Саме вони слугували текстовою базою для

практичних занять у щойно створених ним мінералогічному та фізичному кабінетах.

- Праці європейських просвітителів та мислителів XVIII – поч. XIX ст., які виписувалися безпосередньо з-за кордону.

Іноземна періодика та часописи.

Найбільшим проривом І. С. Орлая стала організація регулярної передплати провідних європейських журналів. Гімназія виписувала:

- «Journal des Savants» (Париж) – найстаріший європейський науково-літературний журнал.
- «Göttingische Gelehrte Anzeigen» (Геттінген) – авторитетне німецьке наукове періодичне видання.

Ці іноземні книги злилися з першим великим дарунком графа Олександра Григоровича Кушельова-Безбородька (який у 1820 р. передав 2 500 томів європейської літератури з родинної колекції). Саме на цих іноземних виданнях, за спогадами Нестора Кукольника, виховувалося перше покоління ніжинських студентів, включаючи Миколу Гоголя. Сьогодні ці видання є ядром Музею рідкісної книги імені Г. П. Васильківського, що діє при бібліотеці Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Книжкове зібрання Івана Орлая – ніжинська знахідка, яку чекали 200 років

Вперше читач отримує можливість ознайомитись з невеликою, але дуже цінною частиною книжкової збірки, що належала Івану Семеновичу Орлаю – уродженцю Закарпаття, медикові, історику, педагогу і вихователю М. В. Гоголя, активному учасникові освітнього і культурного життя Росії та України. Його наукова спадщина, зокрема історична, залишається недоступною не тільки для широкого кола читачів, а й для фахівців. А тим часом саме він понад два століття тому опублікував у Росії першу працю з історії Закарпаття, надавши можливість науковій громадськості дізнатися про один із регіонів слов'янського світу.

Тож, працівники сектору фондів колекцій та рідкісної книги бібліотеки продовжують розкривати власний книжковий фонд колекції особових зібрань – наразі найменш вивчений, різний за обсягом та багатоаспектний за складом. Пропоноване нині дослідження висвітлює походження, формування та розвиток збірки у період приналежності її І. С. Орлаю,

встановлює науково-культурні уподобання власника та зв'язок з наповненням книжкового фонду. Приділена увага реконструкції складу зібрання в різні періоди (принаймні, вцілілої на сьогодні її частини), аналізу шляхів комплектування та його історико-культурному значенню. Додатково представлені описи власницьких книжкових знаків у виданнях зібрання. Виявлена та збережена спадщина другого директора Гімназії кн. Безбородька в Ніжині стає доступною українському поціновувачу минувшини. На жаль, до нашого часу зберігся лише фрагмент цієї цікавої збірки. У результаті фронтального перегляду фонду вдалося виокремити 25 одиниць зберігання, що заслуговують на особливу увагу. Відсутні будь-які документи, які могли б допомогти виділити книги Івана Орлая із загального масиву гімназійної літератури. Усі видання, що нині знаходяться в Ніжинській книгозбірні, можемо віднести до збірки другого директора закладу тільки лише на основі наявних на примірниках книжкових знаків (саме цим критерієм керувались співробітники бібліотеки, відбираючи книги). Тим цікавішим, на наш погляд, є факт виявлення друків у фонді бібліотеки з характерними власницькими ознаками. На всіх книгах присутні власноручні написи І. С. Орлая. Відмітимо, що в рукописних каталогах бібліотеки на старий фонд біля записів назви книги відсутні помітки, які б означали, що примірник належить до колекції Орлая. Отже, каталог фондів бібліотеки не дає змоги прослідкувати долю зібрання в стінах Університету. Дотепер не вдалось виявити документів про передачу загальної кількості подарованих Орлаєм книг бібліотеці Ніжинської гімназії. Варто зазначити, що дослідженням

зібрання І. С. Орлая у Ніжині до сьогодні не займались, мабуть, лише тому, що просто не знали про наявність таких книг, а працівники бібліотеки, описуючи примірники, не підозрювали, що рахунок цінних видань ведеться на десятки. Тому зібрання І.С. Орлая, без сумніву, заслуговує на увагу, вивчення і подальше дослідження.

Щодо загального обсягу збірки І. С. Орлая у першоджерелах не зберіглося жодної інформації, яка б проливала світло на цей аспект. Таким чином, залишається лише передбачити її кількість, керуючись подібними даними стосовно бібліотек відповідного соціального стану в зазначений період. Відомо, що І. С. Орлай мав високий цивільний чин – Дійсний статський радник. Цей класичний чин у Табелі про ранги відповідав високому державному стану та давав право на спадкове дворянство. На підставі цих відомостей його дворянська бібліотека в середньому могла налічувати щонайменше сотні томів. Логічним є припущення щодо існування в Ніжині його об'ємного зібрання, котрим він міг користуватись у період п'ятирічного перебування в місті. Адже бібліотека та бібліофілство були невід'ємною частиною життя І. С. Орлая – магістра словесних наук та філософії, доктора медицини й хірургії.

Архівні джерела, спогади сучасників та сучасні книгознавчі дослідження змальовують особисте книжкове зібрання І. С. Орлая як унікальну приватну робочу бібліотеку вченого-гуманіста та медика європейського зразка. Тому цікаво на основі його власної збірки простежити загальні тенденції розвитку науки в суспільстві того часу.

Документи свідчать про такі ключові характеристики його колекції:

Тематичний універсалізм та енциклопедичність.

Оскільки І. С. Орлай мав ступені доктора медицини, магістра словесних наук та доктора філософії, його приватна книгозбірня відображала всі ці зацікавлення.

- *Медична секція:* Архівні згадки підтверджують наявність фундаментальних європейських праць з хірургії, анатомії та фармації, накопичених за часи його навчання у Відні та роботи придворним лікарем у Санкт-Петербурзі.
- *Природничий блок:* Значну частину складали книги з фізики, хімії, мінералогії, які він згодом використовував як зразки для організації аналогічних навчальних курсів у Ніжині та Одесі.
- *Гуманітаристика та історія:* І. С. Орлай глибоко досліджував історію. В його колекції зберігались рідкісні літописи, історичні хроніки та філологічні праці.

Багатомовність колекції.

Архівні списки та дарчі написи свідчать, що І. С. Орлай вільно володів щонайменше вісьмома мовами. Його особиста бібліотека складалась переважно з оригінальних видань:

- Латиною та давньогрецькою мовами (античні першоджерела).
- Німецькою, французькою, турецькою та угорською мовами (тогочасна передова європейська наука).

- Українською та російською мовами.

Культура дарування та міграція книг.

І. С. Орлай не розглядав свою бібліотеку як замкнене приватне зібрання. Архівні розвідки виявляють його книги у фондах різних установ:

Ніжинський слід: Як свідчать автографи на книгах з його особової колекції (як-от підручники з хімії та фізики 1801-1802 рр. із підписами та ін.) передавались колегам-професорам та згодом інтегрувались до фундаментальної бібліотеки Ніжинської гімназії.

Одеський період: Після переведення І. С. Орлая на посаду директора Рішельєвського ліцею в Одесу (1826 р.) частина його книжкового зібрання та робочих рукописів переїхала з ним. Після його смерті у 1829 р. значна частина матеріалів залишилась в одеських наукових колах та місцевих сховищах.

Таким чином, добірна бібліотека І. С. Орлая була розпорошена, і окремі її примірники чи фрагменти тепер зберігаються у різних особових зібраннях чи державних книгозбірнях. Документи свідчать, що особиста бібліотека І. С. Орлая слугувала не для престижу чи колекціонування дорогих оправ, а була реальним інструментом його наукової діяльності, який він активно інтегрував в освітній простір України.

Щодо особливостей збереженої в Ніжині частини особової збірки, відзначимо її фрагментарність та антикварно-бібліографічний напрям колекціонування. Колекція складається з книг XVII – початку XIX ст. латинською, французькою, турецькою, угорською, румунською, російською мовами. Видання, що цікавлять нас за тематикою, можна віднести до таких

розділів, як теологія (займає значне місце), медицина, ботаніка, філософія, географія, лексикографія.

Характеристика збірки за рубриками

Теологія та література релігійного змісту.

Серед видань релігійного змісту, які наявні в зібранні І. С. Орлая, особливе місце належить виданню *«Philosophus Christianus»* (Християнський філософ) – це відомий трактат, написаний видатним фламандським єзуїтом і богословом Карлом Скрібані (Carolus Scribanus, 1561-1629). Праця вперше побачила світ у 1618 р. Відоме перше видання цього твору було опубліковано в Ліоні знаним видавцем Мішеlem Шевальє. У своєму трактаті Карло Скрібані розмірковує над тим, як філософія і християнське богослов'я можуть гармонійно співіснувати. Автор намагається показати, що справжній мудрець – це людина, яка слідує заповідям Христа. Трактат викриває земну метушню та захищає духовні, моральні цінності католицизму епохи Контрреформації.

Рідкісним вважається друк біблійної книги *«Христианское учение, или Истинное слово Божие; ясное то есть и полное всея веры и всех должностей христианских описание, почерпнутое из обоих Заветов и словами самага священнаго писания предложенное»*, 1785. Це відомий пам'ятник духовної літератури, що є фундаментальним викладом православного віровчення. Оригінал тексту був написаний англійською мовою. Спочатку був перекладений латиною, а вже з латинської мови – російською. Автор перекладу твору російською мовою – священник Іоанн

(Іван Петрович Полубенський, 1758-1830) – відомий духовний письменник.

У збірці друки **XIX ст.**, присвячені релігійній тематиці, посідають чільне місце. Серед них відмітимо працю *«Мысли на досуге поучающегося истинам веры»*. «Мысли...» – відомий духовний твір, виданий письменником, філософом і віце-президентом Академії мистецтв Олександром Федоровичем Лабзіним (1766-1825) у 1815 р. Ця книга не є простим перекладом одного автора. Твір являє собою збірку духовно-моральних роздумів, есе і перекладів повчальних текстів, які О.Ф. Лабзін адаптував для російського читача. У 1817 році вийшло продовження цієї праці.

Привертає увагу прижиттєве видання видатного духовного письменника, богослова і церковного діяча, проповідника святителя Інокентія (Іларіона Дмитровича Смирнова, 1784-1819) *«Изъяснение молитвы Господней»*, 1817. Це відомий духовно-просвітницький твір, в якому автор дає детальний розбір головної християнської молитви «Отче наш». Святитель Інокентій покроково розбирає звернення до Бога-Отця, а потім аналізує кожне із прохань молитви в їх логічному поєднанні одне з одним. Мета твору: пояснення не просто догматичної суті тексту, а застосування євангельських істин в повсякденному житті і внутрішній будові віруючої людини.

З цього тематичного розділу цінним для бібліофілів є прижиттєве видання авторства Корнеєва Захара Яковича (1748-1828) – першого губернатора Мінської губернії, згодом попечителя Харківського навчального округу, письменника, сенатора *«Мысли, изливавшиеся при чтении Молитвы Господней: Отче*

наш», 1817. Ця релігійно-філософська праця вперше побачила світ без вказівки на авторство в Санкт-Петербурзі в 1814 р. Іноді її датують 1815-1817 р. у зв'язку з перевиданнями і активною діяльністю автора в Російському Біблійному товаристві, віце-президентом якого він став в 1815 році. Автор ділиться особистими благочестивими роздумами, тлумаченнями і глибокими переживаннями, які виникають в душі при розборі кожної строфи «Отче наш». Твір відображає риси містицизму і масонських духовних традицій, популярних в аристократичних колах епохи Олександра І.

У збірці наявні твори, що спрямовані на моральний розвиток, пошук сенсу життя, внутрішню гармонію та зміцнення віри. Серед них брошура під назвою *«Приключения и благотворительные действия одной Библии»*, 1817. Це анонімний релігійно-моральний твір, виданий у Санкт-Петербурзі в типографії М. Греча. Його перекладом і адаптацією займалась княгиня Софія Сергіївна Мещерська (1775-1848), письменниця, перекладачка, видатна діячка і сподвижниця Російського Біблійного товариства. Книга належить до жанру духовно-повчальної літератури, яка активно друкувалась і розповсюджувалась в епоху правління Олександра І і розквіту містицизму. Змістовим ядром тексту є своєрідна «біографічна» розповідь про те, як Священне Писання потрапляє в руки до різних людей, направляючи їх на шлях праведний, роблячи добрі справи. Книга призначалась для народного читання і була підготовлена з метою популяризації Біблії серед усіх верств населення. У фонді зберіглась книга

«О пользе Библейских Обществ», 1813. Це відоме просвітницьке видання, що побачило світ на початку XIX ст., з метою популяризації діяльності Російського Біблійного товариства. Перші видання цієї праці вийшли масовими тиражами як раз в період заснування товариства (1812-1813). Автором цього твору (іноді виходив анонімно або під ініціалами) виступав духовний письменник і перекладач Андрій Петрович Шеїн (кін. XVIII ст.).

Серед релігійної літератури слід згадати *«Отчет Московского Библейского Комитета за 1821 год: читан в генеральном годичном собрании Московского Отделения Российского Библейского Общества... Н. Д. Горчаковым, Февраля 26-го дня 1822 года»*, 1822. «Отчет...» – це частина масштабної діяльності Російського Біблійного товариства, направленої на переклад, видання і розповсюдження Святого Письма серед народів Російської імперії. Головною подією цього періоду став початок роботи над першим повним російським перекладом Нового Завіту.

Основні історичні віхи звіту і епохи включають: *Перекладацьку діяльність*: Саме в цей період (1821-1823 рр.) проводилась активна робота над першим російським перекладом Нового Завіту, який був покликаний зробити Слово Боже досяжним і зрозумілим кожному.

Грецька Біблія 1821 року: Важливим проєктом, реалізованим за участю Московського комітету, стало видання грецької Біблії, профінансованої грецьким благодійником Зоєм Павловичем Зосимою (1757-1827), який також був у числі директорів Московського відділення.

Водночас наявна книга «*Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum Dioecesis Munkacsiensis, pro anno Domini M.D.CCC. XXI ab effectuate dismembratione anno primo*», 1821. Це офіційний латиномовний довідник (шематизм) Мукачівської греко-католицької єпархії за 1821 рік. Такі документи видавались щорічно і слугували докладними церковними реєстрами. Випуск 1821 р. примітний тим, що вийшов «Anno Primo» (на перший рік) після від'єднання єпархії (в 1818 р. частина закарпатських приходів була переведена до складу нової Пряшівської єпархії). Включає повний список духівництва, відомості про деканати і приходи, а також демографічну статистику греко-католиків. Опублікований в Буді (Будапешті) в типографії Королівського університету.

Бібліографічним раритетом є петербурзьке видання початку XIX ст. «*Noul Testament a Domnului nostru Iisus Hristos*». Ця книга – перше видання Нового Завіту румунською мовою (молдавським діалектом), написане румунською кирилицею. Вона була надрукована в 1817 р. в Санкт-Петербурзі за ініціативою визначного церковного діяча, митрополита Київського і Галицького Гавриїла Бенулеску-Бодоні (1746-1821). Новий Завіт виданий за рахунок коштів «Російського Біблійного Супутника». Книга стала важливим етапом у розвитку румунської літературної мови і розповсюдженні християнського просвітництва на території Бесарабії і Молдавського князівства.

Унікальним і дуже рідкісним є офіційне місіонерське видання *Нового Завіту* 1819 р. (під назвою «*Інділ-і Шеріф*»). Воно примітне насамперед як

перший повний друкований переклад цієї частини Біблії турецькою мовою. Хоча відомий османський дипломат Алі Бей (Войцех Бобовський, 1610-1675) завершив переклад твору ще в 1660-х роках, текст понад 150 р. зберігався у вигляді рукописів. Лише 1819 р. французький сходознавець Жан-Даніель Кіффер (Jean-Daniel Kieffer, 1767-1833) відредагував його, і Британське та іноземне біблійне товариство вперше видало його друком у Парижі. Увесь текст Нового Завіту написано вишуканою арабською в'яззю (османським шрифтом). Друк виконувала Королівська друкарня в Парижі (Imprimerie Royale), яка мала якісні лігатури та матриці для східних мов. Перше видання Нового Завіту 1819 р. було надруковано тиражем в 5 тис. екземплярів. Для європейських видань східної літератури того часу було характерним використання він'єтки у вигляді дрібних польових квітів у центрі титульного аркуша.

Отже, всі твори цього відділу присвячені користі молитви й суєтності мирських устремлінь, у них мовиться про свободу волі та божественне світло, про приборкання власної «тваринної» натури та необхідні для того засоби. У цих текстах авторами незмінно демонструються глибокий духовний досвід, колосальна начитаність у галузі релігійної та філософської літератури.

Медицина, ботаніка. Серед медичних досліджень XIX ст. привертають увагу рідкісні прижиттєві видання Якова Васильовича Вілліє (1768-1854), лікаря шотландського походження, лейб-хірурга російського імператорського двору, організатора військово-медичної справи в російській армії; дійсного статського

радника. У 1808-1838 роках – президента Медико-хірургічної академії.

- *«О желтой американской горячке»*, 1805 – це фундаментальний твір з медицини, що вийшов в Санкт-Петербурзі і став важливим кроком у вивченні і класифікації небезпечної тропічної хвороби, яка в той час періодично загрожувала європейським гарнізонам, зокрема, на острові Корфу. Праця була написана в початковий період масштабної медичної реформи Російської імперії. Я. В. Вілліє, будучи інспектором госпіталів, повідомив дані про захворювання для попередження його розповсюдження і з метою допомоги військовим лікарям. Вілліє докладно описав клінічну картину лихоманки, включаючи її головний прояв, що дав хворобі назву – жовтяниця. Праця не тільки описувала патогенез, але й пропонувала суворі протиепідемічні і карантинні заходи для запобігання масових спалахів, що було новітнім для того часу.
- *«Краткое наставление о важнейших хирургических операциях»*, 1806 – це перше вітчизняне керівництво з військово-польової хірургії, що стало настільною книгою для лікарів під час Вітчизняної війни 1812 р. У книзі детально описано 33 оперативні втручання. На відміну від європейської практики того часу Вілліє доводив, що пошкоджені артерії можна перев'язувати, що дозволяло рятувати життя і

зберігати кінцівку, уникаючи ампутації. У керівництві детально розібрані ускладнення від вогнепальної зброї і запропоновані раціональні, передові методи лікування, актуальні для того часу. Книга кардинально підвищила якість навчання і кваліфікації хірургів.

- «*Pharmacopoeia castrensis Ruthenica. Pars Prima*», 1818. Це третя, розширена редакція офіційної російської військової фармакопеї, складена сером Джеймсом Вілліє. Праця написана латиною; слугувала основним стандартом для приготування ліків у російській польовій і армійській медицині. Історична цінність: є одним із фундаментальних джерел, що відображає розвиток військово-польової фармації на початку XIX ст.

Зазначимо, що у званні вченого секретаря Медико-хірургічної академії І. С. Орлай, окрім своїх прямих обов'язків щодо адміністративних справ, допомагав Вілліє у виданні «Польової Фармакопеї» для армії.

Відзначимо прижиттєве видання XIX ст. німецького лікаря, професора медицини та педагога Августа Фрідріха Хекепа (August Friedrich Hecker, 1763-1811) «*Discours prononcé au treizième anniversaire de la foundation de la pépinière royale de médecine et de chirurgie a Berlin, le 2 août 1807*». Це історичний твір, «Промова...», виголошена з нагоди 13-ї річниці заснування Королівського медичного та хірургічного закладу в Берліні 2 серпня 1807 р. (опублікована в Берліні видавництвом Ф. Маурера). Промова професора є класичним зразком німецької академічної урочистої

доповіді (Festrede) початку XIX ст. Вона поєднувала медичну філософію, звіт про досягнення та патріотичний контекст.

Серед природничої літератури відмітимо рідкісний екземпляр історичного каталогу рослин Ботанічного саду Московського університету («Аптекарьський город»), виданий в 1808 році. «*Hortus Mosquensis*» (повна назва «*Hortus Mosquensis. Enumeratio plantarum et seminum Horti Botanici Mosquensis*»). Його автор відомий німецький ботанік і професор, завідувач кафедри ботаніки Московського університету Георг Франц Гофман (1760-1826). У книзі автором вперше був опублікований перелік колекції саду. У каталозі налічувалось 3 528 видів рослин, що вирощувались в ґрунті і в теплицях. Примірник оформлений як подарункове видання.

Філософія та політичні науки. Заслуговує на особливу увагу раритетне видання XVIII ст. видатного римського політика, філософа, правника і найбільшого оратора античності Марка Туллія Цицерона (106-43 рр. до н. е.). Як республіканець і борець за свободу, він залишив величезний слід в історії, а його стиль виступів став класикою ораторського мистецтва. Це його твір «*Di Marco Tullio Cicerone gli ufizj, e gli opuscoli sulla vecchiezza, e sull'amicizia; Il sogno di Scipione, ed I Paradossi... Tomo Primo*», 1780, що вийшов у Венеції в друкарні Томмазо Буттинеллі. Зазначене видання друкувалось у вигляді збірок, часто в комплекті з іншими текстами. Твори Марка Туллія Цицерона, увійшовши до скарбниці світової спадщини, охоплюють кілька взаємопов'язаних сфер. Зазначена збірка належить до двох головних галузей знань:

філософії та політичних наук. Більшість трактатів цієї збірки є класичними філософськими працями:

- «*Про старість*» (*Cato Maior de Senectute*) та «*Про дружбу*» (*Laelius de Amicitia*) – належать до етики (моральної філософії). Вони вивчають людські чесноти, гідність, старіння та природу людських взаємин.
- «*Парадокси*» (*Paradoxa Stoicorum*) – праця з теоретичної етики, де Цицерон аналізує та адаптує моральні максими філософської школи стоїків до римського суспільства.
- «*Сон Сципіона*» (*Somnium Scipionis*) – поєднує метафізику, космологію (уявлення про будову Всесвіту) та вчення про безсмертя душі.

Географія. Розділ географії, представлений багатотомним виданням XVIII ст. під назвою «*Новейшее повествовательное землеописание всех четырех частей света: с присовокуплением самого древнего учения о сфере, так же начального для малолетних детей учения о землеописании...*», 1795. (У фонді наявні Ч. I-III). Праця складена письменником і перекладачем Михайлом Івановичем Антоновським (1759-1816) за участю книгопродавця Івана Глазунова. Книга заснована на перекладах творів німецьких і швейцарських просвітителів Еобальда Тоце та Самюеля Фредеріка Остервальда, однак стаття, що описує Російську імперію була написана Антоновським самостійно з використанням передових для того часу джерел. Твір складався із декількох частин, включав вчення про небесну сферу, а також докладні статистичні та історичні нариси про Європу, Азію,

Африку і Америку. Праця увійшла в історію як «скандальна книга». Невдовзі після виходу в Москві видання було конфісковано за наказом влади (близько 349 екземплярів). Сам М.І. Антоновський був арештований і допитаний в Таємній експедиції. Причина заборони: чиновники визнали деякі формулювання такими, що паплюжать самодержавний лад і російські реалії того часу.

Лексикографія, поетика. Раритетним вважається опублікований видавництвом Йоганна Фрідріха Гледіча друк словника «*Graecum lexicon manuale*», 1788, укладений німецьким лексикографом Бенджаміном Хедеріхом (Benjamin Hederich, 1675-1748) у 1722 р. Видання 1788 р. належить до одного із численних перевидань праці. У XVIII ст. фундаментальну редакцію цього словника проводив відомий німецький філолог Іоганн Август Ернесті (Johann August Ernesti, 1707-1781). Грецький лексикон традиційно поділений на три основні частини (герменевтика, аналітика, синтетика), функція яких полягала в забезпеченні повного перекладу, розбору і складанні грецьких текстів. Цей словник є найпопулярнішим та найуспішнішим навчальним посібником з давньогрецької мови XVIII ст., за яким навчались класичні філологи та європейська еліта протягом понад 100 років. Характеризуючи видання XIX ст. цього відділу, згадаємо твори угорського видатного педагога і поета Яноша Хризостома Ханнуліка (Janos Krizostom Hannulik, 1745-1816) «*Eucharisticon ad inclytos status, et ordines in comitiis posonii congregatos quod institutum scholarum piarum...*». Це латинський панегірик (ода-подяка), текст якої присвячений

станам і чиnam (status et ordines), що зібрались на Сейм в Пожоні (теперішня Братислава) в 1802 році. Автор висловлює вдячність за їх рішення рекомендувати орден піаристів Апостольському Королю. Це невелика друкована брошура об'ємом 15 сторінок, видана в Печі (Pest), в типографії Маттіаса Траттнера (Тур. Matth. Trattner). Основна мова тексту – латинська, з угорським додатком під назвою «*A Kegyes oskoláknak háláadatosságok az ország-gyűlésének rendjeihez*».

Наступний твір цього ж автора – це панегірична латиномовна ода, присвячена угорському меценату графу Ференцу Сечені де Шарварі (Ferenc Széchényi de Sárvári Felső-Vidék), видатному громадському діячеві, засновникові Угорської національної бібліотеки (нині – Національна бібліотека імені Сечені) «*Ode de excellentissimo ac illustrissimo comite Francisco Szechenyi de Sarvari Felső-Videk...*». Твір піднесений автором на знак глибокої подяки (solo grati animi nomine) за особливі заслуги графа перед освітою і літературою. Брошура видана в Печі (Pestini), в типографії Маттіаса Траттнера (Тур. Matthiae Trattner).

Характеристика друків за місцями видань

Друки XVII-поч. XIX ст. – це масив літератури, сучасної І. С. Орлаю, тому топографічна характеристика їхніх вихідних даних визначається такими основними рисами: перш за все, прослідковується тенденція територіальної близькості власника до місць друкування, через що в зібранні переважає місцева друкарська продукція. Одночасно виявлені видання віддзеркалюють три основні

періоди життя власника, що пов'язані із навчанням, медичною кар'єрою та педагогічною діяльністю.

Росія. У зібранні І. С. Орлая книжки, опубліковані в Росії, значно превалюють у порівнянні з виданнями інших центрів Європи. Найчисленніші російські друки опубліковані в Санкт-Петербурзі (близько 10). Серед петербурзьких видавництв є значні: тип. Імператорської Академії Наук, тип. Св. Синоду, тип. Правлячого Сенату, Медична тип., Університетська тип. та тип. М. Греча. Значно відстає в кількісному відношенні від Санкт-Петербурга видавнича продукція традиційного центру російської книги – Москви – 4 вид. (тип. М.С. Всеволожського, тип. І. Лопухіна та Університетська тип.).

Німеччина. Також репрезентовані видання XVIII-XIX ст. такими знаними культурними і книготорговельними центрами, якими були Лейпциг та Берлін. Важливе місце серед них належить книгам наступних видавничо-торговельних фірм: Іоганна Фрідріха Гледича (лейпцизьке вид-во «Gleditschische Handlung» було одним із найвпливовіших і авторитетних видавництв епохи Просвітництва в Німеччині); Фрідріха Маурера («Frideric Maurer») – історичне німецьке видавництво, яке базувалося в Берліні та активно функціонувало наприкінці XVIII ст. Оскільки видавничий дім припинив свою діяльність понад два століття тому, його оригінальні праці сьогодні зберігаються переважно в бібліотеках рідкісних книг, університетських архівах, а іноді з'являються на міжнародних антикварних майданчиках.

Італія. У зібранні виявлено одне венеційське видання, опубліковане у друкарні Томмазо Буттіnellі (presso Tommaso Buttinelli).

Великобританія. Друкарська продукція XVIII ст. представлена виданням, надрукованим Петером Елмслі – відомим шотландським видавцем і книгопродавцем, який вів справи в Лондоні в другій половині XVIII ст. Його магазин був одним із головних центрів розповсюдження наукової і класичної літератури в Європі. Під маркою «apud P. Elmsly» друкувались праці видатних вчених, натуралістів і філософів.

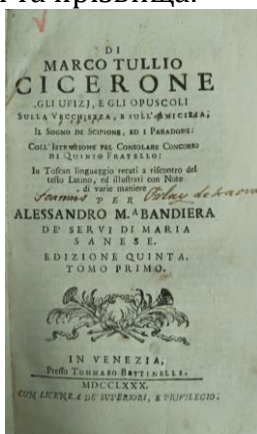
Франція. Один французький друк опублікований у Парижі в Імператорській друкарні (Imprimerie Royale).

Угорщина. У фонді зберігається 2 вид., опубліковані в Будапешті, в друкарні Королівського університету та тип. Мат'яша Траттнера (Mátyás Trattner) – одному із головних поліграфічних і видавничих підприємств епохи Просвітництва і угорського національного відродження кінця XVIII – пер. пол. XIX ст. Типографія випускала не тільки релігійні книги, але й перші передові реформаторські твори (наприклад, праці Іштвана Сечені), а також матеріали різними мовами.

Україна. У зібранні виокремлюються видання друкарні, розташованої в українських землях. Представлено 2 вид. XIX ст., опубліковані в Харкові, в Університетській типографії.

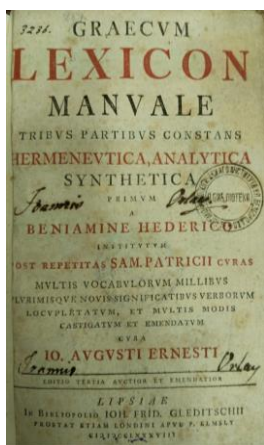
Провенієнції видань зібрання І.С. Орлая

Важливим джерелом для відновлення долі особової бібліотеки є вивчення книжкових знаків, зафіксованих у виданнях із зібрання І. С. Орлая. За книжковими знаками на примірниках можемо встановити хронологію їх побутування, а також походження конкретного видання, розкрити його унікальну історію. Спочатку розглянемо провенієнції самого І. С. Орлая, далі – провенієнції інших бібліофілів, зафіксованих на матеріалах видань, що зберігаються у Ніжинській книгозбірні. В залежності від біографічних періодів виокремлюються декілька типів його власницьких записів. Для всіх них характерні такі ознаки: лаконічна форма (у тексті зазначені тільки прізвище власника та ім'я); відсутність датування; постійне місце розташування (частіше за все – на титульному аркуші). Мова запису варіюється – звичайно латина чи російська. Особисті книжки І. С. Орлай позначав такими комбінаціями власного імені та прізвища:

«Joannis Orlay de Karva.».

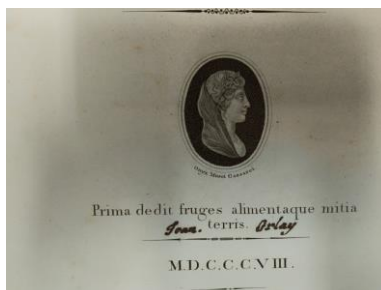
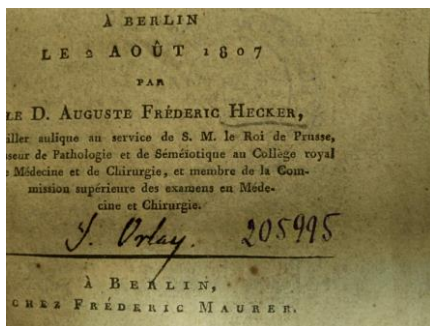
Цей власницький знак зберігся на венеційському виданні XVIII ст. «Di Marco Tullio Cicerone gli uffizj, e gli opuscoli...» (Venezia, 1780).

«*Joannis Orlay*»—такий запис зустрічаємо на німецькому виданні XVIII ст. «*Graecum lexicon manuale: tribus partibus constans...*» (Lipsiae, 1788).

«*J. Orlay*.»—цей різновид автографу розташований на титульному аркуші німецького видання початку XIX ст. «*Discours prononce au treizieme anniversaire de la foundation...*» (Berlin, 1807).

«*Joan. Orlay*». Виявлений автограф зустрічаємо на російському виданні початку XIX ст. «*Hortus Mosquensis*» (Mosquae, 1808).

Це суто власницькі записи, зроблені латиною, напевне, належать до молодого та більш зрілого періоду біографії І.С. Орлая.

Другий різновид власноручного запису І.С. Орлая (російською мовою) також становить собою прізвище та ім'я власника **«Ивана Орлая»**. Такі численні, лаконічні за формою, недатовані записи

зроблені на українських та російських виданнях початку ХІХ ст.

Особливе місце займають книги з дружнім автографом самого І. С. Орлая, зроблені ще до його призначення директором у Ніжин. До речі, передаючи книги в дар, І. С. Орлай завжди супроводжував їх дарчими написами. Так, дарчі присвяти Орлая своєму землякові, давньому другові В. Г. Кукольникову містяться на титульних аркушах багатьох книг, наприклад: «Начальные основанія фізики Г-на Кузенья. СПб, 1800», «Пробирное искусство или руководство къ химическому испытанію металлическихъ рудъ и другихъ ископаемыхъ тѣлъ В. Севергина. СПб, 1801». Вони написані російською мовою, традиційні за формою та практично ідентичні: «Профессору фізики Василью Куколнику подарилъ Надворный Совѣтникъ Иванъ Орлай въ знакъ дружбы. 1803», «Физику Профессору Господину Куколнику подарилъ Надворный Совѣтникъ Иванъ Орлай 1803 года.».

Императорского Эк-
номического Император-
ского общества члену фи-
зики в Академии Гали-
цкой Профессору Василию
Фуксману подарил на
доброту Аббакии Иванъ
Орлай.
1823.

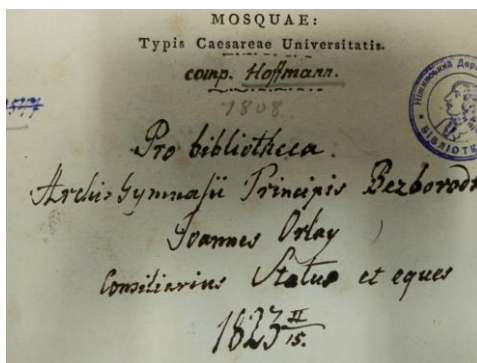
Императорского вольна-
го Императорского Экномиче-
ского общества члену
и Истории естествен-
ной в Академии Гали-
цкой Профессору Василию
Фуксману подарил на
доброту Аббакии Иванъ
Орлай
В знак дружбы.
1823. год.

Императорского Императорского
Экономического общества члену и Истории
естественной в Академии Гали-
цкой Профессору Василию
Фуксману подарил на
доброту Аббакии Иванъ Ор-
лай в знак дружбы.
Сей книгу я купил отъ
Императора Профессора Василия
Фуксмана 1797 года 17 сент.
С. Орлай.
30 лет.

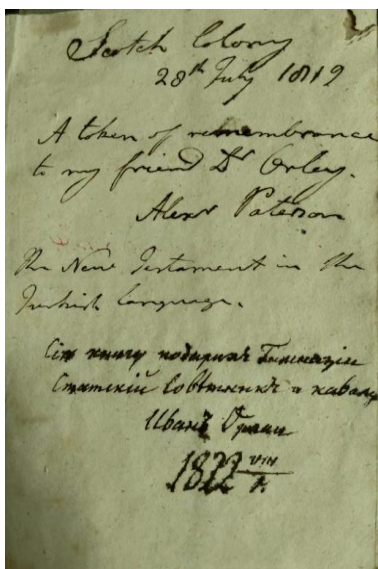
До ніжинського періоду діяльності (1821-1826р.) належать записи про піднесення І.С. Орлаєм власних книжок бібліотеці Гімназії. На відміну від інших, попередніх недатованих записів власника, в даному випадку вказані дати «1822», «1823», «1824», тобто період, коли Орлай був очільником Гімназії вищих наук кн. Безбородька. Записи – розлогі (чим відрізняються від інших), розміщені на титульних аркушах та форзацах книг. На противагу від інших виявлених автографів І.С. Орлая, стислих за формою та обмежених лише прізвиськом, дана форма становить собою розлогий, шанобливий запис про дарування. Варта уваги мова запису – латина (у більшості випадків), російська.

Ex bibliotheca Archiepiscopii
Principis Bezborodko dono obtulit
Iohannes Orlay
Consiliarius Pratus, Eques, et Archie-
piscopi Director
1822.
1800. 1/2
См. Журнал. 1822 год. 5 до.

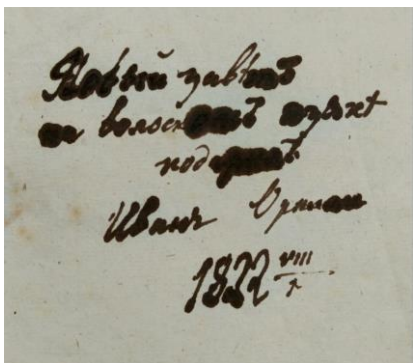
Въ Библіотеку
Титулярна вѣстника князь
Князя Безбородко Иванъ
Орлай
1824 года.

Книжки із зібрання І. С. Орлая, а також джерела їх надходжень дозволяють атрибутувати дарчі написи, що збереглися на примірниках. Вони містять важливу джерелознавчу інформацію з історії збірки. Деякі з них зроблені дарителем, а інші – рукою самого І. С. Орлая, який зафіксував, від кого ним отримана книга в дар.

Так, наприклад, на турецькому друці «Нового Завіту» у запису 1819 р. англійською мовою вказане джерело надходження видання до збірки І. С. Орлая. Тобто, книга спочатку надійшла до Орлая, а потім була подарована останнім у 1822 р. Ніжинській гімназії: «Сію книгу подарилъ Гимназiи Статскій Совѣтникъ и кавалеръ Иванъ Орлай. 1822 г.».

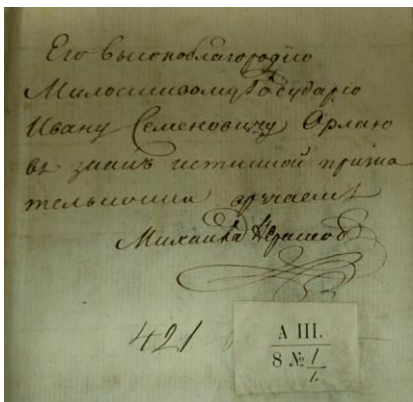

Трапляється і такий варіант дарчого напису, коли даритель називаючи себе, водночас, розкриває назву подарованої ним книги (видання Нового Завіту румунською мовою 1817 р.).

«Новый Заветъ на волоскомъ языкѣ

подарилъ Иванъ Орлай 1822 VIII г.».

У іншому випадку вказане джерело надходження видання багатотомного грецького словника

«Lexici manual graeci...» (Lipsiae, 1788):

«Его Высочайшородію Милостивому Государю Ивану Семеновичу Орлаю въ знакъ истинной признательности вручаетъ Михайла Аврамовъ».

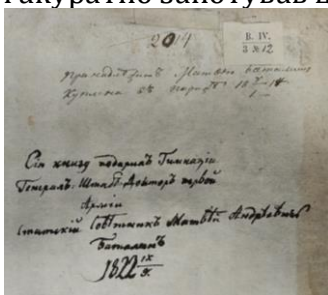
Провенієнції окремих примірників збереженого фрагмента бібліотеки Івана Орлая вказують на те, що він мав близькі стосунки з відомими медиками. Унікальним є дарчий автограф Якова Вілліє на виданні його праці «Краткое наставление о важнейших хирургических операциях» (СПб., 1806).

Автограф автора міститься на звороті титульного аркуша:

«Въ Картаторосійское Народное Книгохранилище подарилъ дѣйствительный статскій совѣтникъ. Яковъ Виллѣ.»

Опосередковано до комплексу видань, пов'язаних зі збіркою Орлая, можемо віднести цінний екземпляр з написом Матвія Андрійовича Баталіна (1769-1855) – військового лікаря, генерал-штаб доктора, доктора медицини, дійсного статського радника, учасника Вітчизняної війни 1812 р., члена Віленського медичного товариства, зроблений ним на форзаці нідерландського друку 1667 р. «China monumentis qua Sacris qua Profanis». Рукописна провенієнція містить інформацію про приналежність примірника та вказує дату і місце купівлі книги: «Принадлѣжитъ Матвѣю Баталину. Куплена въ Париже в 18. VI. 14». Отже, М.А. Баталін придбав унікальну книгу 1814 р. в Парижі і акуратно занотував цю подію на форзаці примірника.

Поряд знаходиться наступний запис, що містить коментар самого І. С. Орлая: «Сію книгу подарилъ Гимназіи Генералъ-Штабъ-Докторъ первой Арміи Статскій Совѣтникъ Матвѣй Андрѣевичъ Баталинъ 1822 IX 2.»

Ці написи, що зберігають особливості орфографії того часу, містять важливу джерелознавчу інформацію з історії книги. Додаткові відомості про дарувальника вказують на те, що його з І. Орлаєм пов'язували дружні чи, скоріше, професійні зв'язки, адже вони мали спільну сферу діяльності – медицину. Так, дарчий автограф називає не тільки адресата – М.А. Баталіна, але й посередника, директора Орлая, завдяки котрому була передана книга-дар до бібліотеки Ніжинської гімназії.

Книга «China monumentis qua Sacris qua Profanis» (часто звана просто «China illustrata»), видана в Амстердамі видатним єзуїтським вченим Афанасієм Кірхером (Athanasius Kircher, 1602-1680), є унікальною енциклопедією, яка вперше комплексно познайомила європейців із загадковим на той час Китаєм. Книга багато прикрашена гравюрами, картами та малюнками. Саме у цьому виданні Європа вперше побачила зображення палацу Далай-лами – Потали в Лхасі. Книга охоплює релігію, географію, ботаніку, флору і фауну, технології та мистецтво. Автором і головним видавцем-гравером ілюстрацій до знаменитої праці А. Кірхера є амстердамський книгопродавець, картограф і майстер друкованої графіки Якоб ван Мейрс (Jacob van Meurs, бл. 1619-1680).

Огляд покрайніх записів І.С. Орлая свідчить про те, що він старанно намагався позначати свої видання власницькими знаками – його рукописні провенієнції на примірниках книжок у збірці зустрічаються постійно. Часто містяться на книгах маргіналії власника, наприклад, такі, які вказують, коли і ким

вона була подарована. Варто відмітити, що книги особистої бібліотеки І.С. Орлай позначав лише рукописними записами, власного екслібриса не мав (принаймні ніжинська частина матеріалу не містить зразка знака). На відміну від традиційних власницьких записів, суперекслібриси на книгах із колекції І. Орлая зустрічаємо дуже рідко.

Прикладом останнього може служити примірник Нового Завіту на румунській мові 1817 р., на оправі якого витиснено суперекслібрис, що належав Російському Біблійному Товариству «РОССИЙСКАГО БИБЛЕЙСК. ОБЩЕСТВА».

Важливий різновид провенієнцій репрезентує екслібрис XIX ст., який зафіксований майже на всіх книжках. За походженням – це гербова, фарбова печатка, що засвідчувала приналежність книг до книгозбірні Ніжинської освітньої установи. Її традиційне місце – це останній аркуш видання. Пропонуємо до огляду її зображення та опис.

Гербовий екслібрис, штемпель, круглий, зображення та текст у лінійній рамці, чорного кольору, діаметр 30 мм, із зображенням двоголового орла та корони, текст «Лицея Князя Безбородко».

Наступний унікальний книжковий знак – це печатка бібліотеки Сорбони, яка засвідчує приналежність книги до фондів славетного університету в Парижі. Міститься на титульному аркуші та останній сторінці рідкісного

нідерландського видання 1667 р. «China monumentis qua Sacris qua Profanis».

Історична печатка-штамп бібліотеки коледжу Сорбони, яка згодом сформувала фонди сучасної бібліотеки – це унікальний бібліографічний знак, що мав глибоке символічне значення. До 1743 р. бібліотека взагалі не маркувала свої книги відбитками, після чого було запроваджено офіційну систему таврування Cachetlestampille de la bibliotheque du College de Sorbone - Bibale.

Це класична чорнильна кругла печатка. Розмір відбитка адаптувався під формат книги; найпоширеніші зафіксовані діаметри становили 23 мм, 29 мм та великий штамп – близько 46 мм.

Центральним елементом є зображення зубчатого колеса, де всі зубці мають однакові розміри, зчеплені один з одним і рухаються єдиною спільною пружиною. Це колесо слугувало алегоричним емблематичним символом духу рівності, який історично панував в управлінні коледжем Сорбони з моменту його заснування в XIII ст. По колу печатки великими літерами вігравірувано напис латиницею: «BIBLOITHEQUE DE SORBONNE».

На «ніжинському» примірнику міститься великий штамп (29 мм). Використані стійкі чорні чорнила (на книгах пізнішого періоду XIX-XX ст. використовували темно-сині чи фіолетові).

Сьогодні відбиток цього штампу на примірнику є головним маркером провенансу (історії походження) для нас, дослідників, які вивчають переміщення стародруків. До речі, це єдиний екземпляр книги Болонського університету, що зберігся у рідкісному фонді бібліотеки Ніжина. У своєму короткому огляді ми розглянули тільки матеріали «ніжинської» частини збірки Івана Орлая, тому, звісно, огляд буде неповним.

Отже, Наукова бібліотека Ніжинського державного університету є скарбницею рідкісних книг, серед яких значне місце належить особовим зібранням її перших директорів.

**Перелік книг із особового зібрання
І. С. Орлая, що зберігаються у рідкісному
фонді бібліотеки імені академіка
М. О. Лавровського**

1.Cicero, Marcus Tullius (106–43). Di Marco Tullio Cicerone gli ufizj, e gli opuscoli sulla Vecchiezza, e sull'Amicizia; Il Sogno di Scipione, ed i Paradossi... / М. Т. Ціцеро. – Edizione quinta. – Venezia : presso Tommaso Buttinelli, 1780.

Томо Primo. – VIII, 388 р.

Примірник повний. Палітурка XVIII ст., тверда, сірого кольору; корінець – округлий, шкіряний, без бинтів, тиснення золотом, залишки паперових наліпок червоного кольору (тиснення назви книги); кутики – шкіряні, коричневого кольору; форзаци приклеїні, з щільного паперу, сірого кольору; обріз жовтого кольору.

AIX 15№5

2.Hannulik, János Krizosztom (1745–1816). Eucharisticon ad inclytos status, et ordines in comitiis Posonii congregatos quod institutum scholarum piarum regi apostolico commendandum censuerunt MDCCCII / J. K. Hannulik. – Pesthini : typis Matthiae Trattner, 1802. – 15 р.

Примірник повний. Обкладинка XIX ст., м'яка, сірий папір.

Дд 1№6/6

3.Hannulik, János Krizosztom (1745–1816). Ode de excellentissimo ac illustrissimo comite Francisco Széchényi de Sárvári Felső- Vidék ... : scripta ab Joanne Chrysostomo ... et oblata solo grati animi nomine ob insignia in literas ac literatos beneficentissimi moecenatis merita mense

Decembri anno 1801 / J. K. Hannulik. – Pestini : Matthiae Trattner, 1801. – 8 p.

Примірник повний. Обкладинка XIX ст., м'яка, сірого кольору; корінець – позолочений папір.

Ea 1N^o4/6

4.Hecker, August Friedrich (D. ; 1763–1811). Discours prononcé au treizième anniversaire de la fondation de la pépinière royale de médecine et de chirurgie à Berlin, le 2 août 1807 / par le D. Auguste Frederic Hecker. – Berlin : chez Frederic Maurer, 1807. – 16 p.

Примірник повний. Обкладинка XIX ст., м'яка, сірого кольору.

Б/ш

5.Hederich, Benjamin (1675–1748). Graecum lexicon manuale : tribus partibus constans, hermeneutica, analytica, synthetica / B. Hederich ; ed. J. A. Ernesti. – Lipsiae : in Bibliopolio Ioh. Frid. Gleditschii ; Londini : apud P. Elmsly, 1788.

Pars I : Hermeneutica. – 1227 p.

Примірник повний. Палітурка XVIII ст., тверда, картон, фарбований "під мармур", синього кольору; корінець новий реставраційний; форзаци приклеїні, з тонкого паперу, сірого кольору; жовті обрізи.

AIII 8N^o1/2

6.Hederich, Benjamin (1675–1748). Graecum lexicon manuale : tribus partibus constans, hermeneutica, analytica, synthetica / B. Hederich ; ed. J. A. Ernesti. – Lipsiae : in Bibliopolio Ioh. Frid. Gleditschii ; Londini : apud P. Elmsly, 1788.

Partis I : Hermenevticae, Sectio II. – 1234–2375 p.

Примірник повний. Палітурка XVIII ст., тверда, картон, фарбований "під мармур", синього кольору; корінець шкіряний, прямий, без бинтів (оклеєний реставраційним ледерином синього кольору); форзаци приклеїні, з тонкого паперу, сірого кольору; жовті обрізи.

АІІІ 8№1/1

7.Hederich, Benjamin (1675–1748). Graecum lexicon manuale : tribus partibus constans, hermeneutica, analytica, synthetica / B. Hederich ; ed. J. A. Ernesti. – Lipsiae : in Bibliopolio Ioh. Frid. Gleditschii ; Londini : apud P. Elmsly, 1788.

Pars II : Analytica. – 887 p.

Примірник повний. Палітурка XVIII ст., тверда, картон, фарбований "під мармур", коричневого кольору; корінець шкіряний, прямий, без бинтів, тиснення золотом; кутики – тканина, чорного кольору; форзаци приклеїні, з тонкого паперу, сірого кольору.

АІІІ 8№1/3

8.Hortus Mosquensis / comp. G. F. Hoffmann. – Mosquae : typis Caesariae Universitatis, 1808. – V, [9], 42, [10] p. : il.

Примірник повний. Палітурка XIX ст., тверда, шкіра, червоного кольору, орнаментальний бордюр золотого тиснення; корінець шкіряний, округлий, без бинтів, чорне і золоте тиснення; форзаци приклеїні, "мармурові"; позолочений обріз книжкового блоку.

ВІІ 8№35

9.Kircher, Athanasius (1602–1680). Athanasii Kircheri e Soc. Jesu China monumentis qua sacris qua profanis, nec non variis naturae et artis spectaculis illustrata : Qua Sacris qua Profanis, nec non variis naturae et artis spectaculis, aliarumque rerum memorabilium argumentis illustrata / A.

Kircher. – Amstelodami : apud Joannem Fanssonium a Waesberge et Elizeum Weyerstraet, 1667. – [13], 2– 237, [11] p. : il., cartes.

Примірник повний. Палітурка XVII ст., тверда, фарбована "під мармур" шкіра, коричневого кольору; корінець шкіряний, прямий, з 6-ма бинтами, золоте тиснення, залишки тиснення назви книги; форзаци приклеїні, з щільного паперу, сірого кольору; крапчаті обрізи.

BIV 3N№12

10.New Testament in Turkish. – Paris : Imprimerie Royale, 1819. – [508] p.

Примірник повний. Палітурка XIX ст., тверда, картон, сірого кольору; корінець шкіряний, округлий, з 5-ма бинтами; кутики шкіряні, чорного кольору; форзаци приклеїні, тонкий папір, сірого кольору; крапчаті обрізи.

ДХІV 14N№10

11.Noul Testament a Domnului nostru Iisus Hristos / tipărită cu celtuiala Rossieneştii Însoţiri a Bibliei. – Sankt-Peterburg : Tipografia Sfântului Sinod, 1817. – 586 p.

Примірник повний. Палітурка XIX ст., тверда, фарбована "під мармур" шкіра, коричневого кольору, орнаментальний бордюр, чорне тиснення, суперекслібрис; корінець шкіряний, прямий, без бинтів, залишки тиснення назви книги; форзаци приклеїні, з щільного паперу, сірого кольору; крапчатий обріз.

ДХІV 8N№10

12.Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum Dioecesis Munkacsiensis, pro anno Domini M.D.CCC.XXI ab effectuada dismembratione anno primo / Catholic Church. – Budae : typis Regiae Universitatis, 1821. – 221 p.

Примірник повний. Палітурка XIX ст., тверда, картон, сірого кольору, орнаментальний бордюр, чорного кольору; корінець прямий, без бинтів; форзаци приклеїні, з щільного паперу, сірого кольору.

Де 2№9

13.Scribanius, Carolus (1561–1629). Caroli Scribani, E Societate Jesu. Philosophus Christianus / C. Scribanius. – Lugduni : apud Michaellem Cheualier, in vico Mercatorio, 1618. – [...], [40], 775 p. ; 24° см.

Примірник неповний (відсутній тит. аркуш). Палітурка сучасна виданню, XVII ст., пергамент; корінець шкіряний, округлий (частково реставрований, залишки тиснення назви книги), без бинтів; каптал; форзаци приклеїні, з щільного паперу, сірого кольору; крапчатий обріз.

ДХІV 7№21

14.Wylie, James (Sir ; 1768–1854). Pharmacopoeia castrensis Ruthenica / Auctore Jacobo Wylie Equite Baronetto. – Editio tertia auctior. – Petropoli : in Typographia Medica, Petropoli, 1818.

Pars Prima. – XV, [3], 302 p. : tab.

Примірник повний. Палітурка XIX ст., тверда, картон, фарбований "під мармур", коричневого кольору; корінець шкіряний, прямий, без бинтів, чорне тиснення, червона шкіряна наліпка, залишки тиснення назви книги; форзаци приклеїні, з щільного паперу, сірого кольору; обрізи жовтого кольору.

EXLVII 8№13

15.Виллие, Яков Васильевич (1768–1854). Краткое наставление о важнейших хирургических операциях / Соч. Главным Медицинским Инспектором Яковом Виллие. – Санктпетербург : мед. тип., 1806. – XVI, 100 с.

Примірник повний. Палітурка XIX ст., м'яка, "мармуровий" папір, синього кольору; корінець – сучасний, реставраційний, сірого кольору.

EIX 10N^o4

16.Виллие, Яков Васильевич (1768–1854). О желтой американской горячке / Соч. Яков Виллие. – Во граде С. Петра : мед. тип., 1805. – 161 с.

Примірник повний. Палітурка XIX ст., тверда, синього кольору; корінець округлий, без бинтів, у верхній частині – червона наліпка (папір з тисненням золотом заголовком); форзаці приклеїні, з щільного паперу, сірого кольору.

Б/ш

17.Горчаков, Николай Дмитриевич (†1847). Отчет Московского Библейского Комитета за 1821 год : читан в генеральном годичном собрании Московского Отделения Российского Библейского Общества... Н.Д. Горчаковым, Февраля 26-го дня 1822 года / Н.Д. Горчаков. – Москва : в Университетской типографии, 1822. – XVII– XXVI, XV, [3], 71.

Примірник повний. Обкладинка XIX ст., м'яка, сірого кольору; корінець – цупкий папір, сірого кольору.

Dd 1N^o4/13

18.Иннокентий, архим. (1784–1819). Изъяснение молитвы Господней / архим. Иннокентий. – Санктпетербург : мед. тип., 1817. – 32 с.

Примірник повний. Обкладинка XIX ст., м'яка, "мармуровий" папір, коричневого кольору.

Dd 1N^o9/9

19.Корнеев, Захарий Яковлевич (1748–1828). Мысли, изливавшиеся при чтении Молитвы Господней:

Отче наш / [З.Я. Корнеев]. – 2-е изд. – Харьков : в Университетской типографии, 1817. – 35 с.

Примірник повний. Обкладинка XIX ст., м'яка, "мрамуровий" папір; корінець – сірий папір.

Дд 1№9/8

20.Мысли на досуге поучающегося истинам веры / [Перевод А.Ф. Лабзина]. – Санктпетербург : тип. Правительствующего Сената, 1815. – 128 с.

Примірник повний. Обкладинка XIX ст., тверда, "мрамуровий" папір, сірого кольору.

Дд 1№4/1

21.Мысли на досуге поучающегося истинам веры. (Продолжение) / [Перевод А.Ф. Лабзина]. – Харьков : в Университетской типографии, 1817. – 55 с.

Примірник повний. Обкладинка XIX ст., м'яка, "мрамуровий" папір, сірого кольору.

Дд 1№4/2

22.Новейшее повествовательное землеописание всех четырех частей света : с присовокуплением самого древнего учения о сфере, так же и начального для малолетних детей учения о землеописании... / [Сост. М.И. Антоновский]. – Санктпетербург : Императорская Академия Наук, 1795.

Ч. I / Э. Тоце, С.Ф. Остервальд. – XIV, 92 с.

Примірник повний. Палітурка XVIII ст., тверда, фарбована "під мрамур" шкіра, коричневого кольору; корінець округлий, без бинтів, чорне тиснення, шкіряна наліпка, червоного кольору (залишки тиснення назви книги); форзаци приклеїні, паперові, сірого кольору; жовті обрізи.

ЕП 8№3/1

23.Новейшее повествовательное землеописание всех четырех частей света : с присовокуплением самого древнего и учения о сфере, так же и начального для малолетних детей учения о землеописании... / Сост. М.И. Антоновский. – Санктпетербург : Императорская Академия Наук, 1795.

Ч. III : О Швеции, Дании, Пруссии, Польше, Европейской Турции, Венгрии, Германии, Италии, Швейцарии, Голландии, Англии, Франции, Испании и Португалии / Э. Тоце, С.Ф. Остервальд. – 305 с.

Примірник повний. Палітурка XVIII ст., тверда, фарбована "під мармур" шкіра, коричневого кольору; корінець округлий, без бинтів, чорне тиснення, шкіряна наліпка, червоного кольору (залишки тиснення назви книги); форзаци приклеїні, паперові, сірого кольору; жовті обрізи.

ЕП 8№3/2

24.Приключения и благотворительные действия одной Библии / [Пер. С.С. Мещерская]. – Санктпетербург : тип. Н. Греча, 1817. – 29 с.

Примірник повний. Обкладинка XIX ст., м'яка, сірого кольору; корінець – сучасний, реставраційний, цупкий папір, сірого кольору.

Дв 2№8/15

25.Христианское учение, или Истинное слово Божие; ясное то есть и полное всея веры и всех должностей христианских описание, почерпнутое из обоих Заветов и словами самага Священнаго Писания предложенное / Подлинник на английском, с коего потом преложено на латинский, а с сего ныне переведено в Ераполче на российской язык священником Иоанном Полубенским. – Москва : тип. И. Лопухина, 1785. – XIII, 468 с.

Примірник повний. Палітурка XVIII ст., тверда, фарбована "під мармур" шкіра, коричневого кольору; корінець шкіряний, прямий, з 5-ма бинтами, золоте тиснення, шкіряна наліпка червоного кольору з золотим тисненням назви книги; форзаци приклеїні, "павине перо"; червоні обрізи.

ДХІV 14№3

26.Шеин, Андрей Петрович. О пользе Библейских Обществ / [А.П. Шеин]. – Москва : тип. Н.С. Всеволожского, 1813. – 35 с.

Примірник повний. Обкладинка ХІХ ст., м'яка, сірого кольору; корінець – синій папір.

Дв 2№8/16

Іменний покажчик

А

Алі Бей (див. Бобовський В.)
Андрущенко С. М. **7**
Антоновський М. І. **26, 27, 48, 49**

Б

Баталін М. А. **37, 38**
Безбородько О. А. (князь) **4**
Бенулеску-Бодоні Г. (митр.) **21**
Білоусов М. Г. **7**
Бобовський В. **22**
Буттіnellі Т. (див. Buttinelli T.)

В

Вілліє Я. В. **22-24, 36, 46, 47**
Всеволожський М. С. **29**

Г

Глазунов І. **26**
Гледич І. Ф. **27, 29**
Гоголь М. В. **9, 11-12**
Горчаков Н. Д. **20, 47**
Гофман Г. Ф. (див. Hoffmann G. F.)
Греч М. І. **19, 29**

З

Зінгер Ф. І. **7**
Зосима З. П. **20**

Е

Елмслі П. **30**
Ернесті І. А. (див. Ernesti J. A.)

І

Інокентій (Св.) **18, 47**
Іоанн (свщ.) **18, 49**

К

Кірхер А. (див. Kirsher A.)
Кіффер Ж.-Д. (див. Kieffer J.-D.)

Корнєєв З. Я. **18, 47**
Кузен Ж. А. Ж. **33**
Кукольник В. Г. **4, 7, 33**
Кукольник Н. В. **11**
Кушелев-Безбородько О. Г. **11**

Л

Лабзін О. Ф. **18, 48**
Ландражин І. Я. **7**
Лопухін І. **29**

М

Маурер Ф. (див. Maurer F.)
Машинський С. Й. **8**
Мейрс Я. (див. Meurs J.)
Мещерська С. С. (княгиня) **19, 49**

О

Олександр І (імп.) **19**
Остервальд С. Ф. **26, 48, 49**

П

Павлов К. С. **7**
Песталоцці Й. Г. **6**
Полубенський І. П. (див. св. Іоанн)

С

Севергін В. **33**
Сечені де Шарвар Ф. (граф) **28, 30**
Скрібані К. (див. Scribanus C.)
Смирнов І. Д. **18**
Сципіон Е. **26**

Т

Тоце Е. **26, 48, 49**
Траттнер М. (див. Trattner M.)

Х

Ханнулік Я. Х. (див. Hannulik J. K.)
Хедеріх Б. (див. Hederich B.)
Хекер А. Ф. (див. Hecker A. F.)

Ш

Шапалинський К. В. 7

Шевальє М. 17

Шейн А. П. 20, 49

В

Buttinelli T. 30

С

Cicero M. T. 25, 31, 42

Н

Hannulik J. K. 27, 42

Hederich B. 27, 43-44

Hecker A. F. 24, 43

Hoffmann G. F. 25, 44

Е

Ernesti J. A. 27

К

Kieffer J.-D. 22

Kirsher A. 38, 44

М

Maurer F. 24, 29, 47

Meurs J. 38

С

Scribanus C. 17, 46

Széchenyi de Sárvári F. 28

Т

Trattner M. 28, 30

W

Willie J. (див. Вілліє Я. В)

Джерела та література

1. Лицей князя Безбородко / издал Г.А. Кушелев-Безбородко. СПб. : В типографии Императорской Академии Наук, 1859. [6], 144, [2], 208 с.
- 2.Лавровский Н.А. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине (1820-1832 г.). Киев : Типография М.П. Фрица, 1879. 158 с.
- 3.Временное коллегиальное управление Гимназией после смерти В. Г. Кукольника. Директорство И. С. Орлая. *Петухов Е. В. Гимназия Высших наук кн. Безбородко в Нежине : 1820-1832 (к 75-летию дня основания)*. Спб., 1895. С. 15.
- 4.Гоголевский Сборник (1852-1902) / ред. М. Н. Сперанский. Киев : Типография С.В. Кульженко, 1902. 445 с.
- 5.Байцура Т. Иван Семенович Орлай. Жизнь и деятельность. Братислава : Словацкое педагогическое издательство. Пряшев : Отд-ние украинской лит-ры, 1977. 235 с.
- 6.Васильев К. К. Орлай И. С. и Гоголь Н. В. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 1997. Вип. 8. С. 47-48.
- 7.Пінчук Т. Д. Про Ніжинський педагогічний - з любов'ю / ред. О. Д. Неділько, Н. І. Яковець. Чернігів : Зірка, 1997. 60 с.
- 8.Подражанський А. Иван Семенович Орлай і його лікарська діяльність у Росії. *Хроніка-2000 : Український культурологічний альманах*. 2003. N 55/56. С. 315-323.
- 9.Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2005. 420 с.

- 10.Виноградов И. "Необыкновенный наставник" И. С. Орлай как прототип одного из героев второго тома "Мертвых душ". *Нові гоголезнавчі студії*. Сімферополь, 2005. Вип. 2 (13). С. 14-55.
- 11.Пироженко Л. Педагогічний портрет у номері: Іван Орлай. *Директор школи. Україна*. 2006. №12. С. 38-43.
- 12.Іван Семенович Орлай. З наукової спадщини. Ужгород : Ужгородська міська друкарня, 2007. 192 с.
- 13.Литвиненко Л. І. На відстані часу. Іван Орлай і бібліотека: до 240-річчя від дня народження. *Альма-матер*. 2011. травень. С. 6.
- 14.Синчук В. И. Кто вы, доктор Орлай?. *Материалы X и XI Международных научных семинаров в Санкт-Петербурге*. СПб. ; Нежин, 2012. С. 20-33.
- 15.Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів: мемуари : у 2 т. Т. 1. / уклад.: Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. 507 с.

ЗМІСТ

Розділ І.

Іван Орлай: енциклопедист, просвітитель, гуманіст 4

Розділ ІІ.

Книжкове зібрання Івана Орлая – ніжинська знахідка,
яку чекали 200 років 12

Розділ ІІІ.

Перелік книг із особового зібрання І.С. Орлая, що
зберігаються у рідкісному фонді бібліотеки імені
академіка М.О. Лавровського 42

Іменний покажчик 51

Джерела та література 54

Науково-популярне видання

**Книжкове зібрання
Івана Семеновича Орлая
у рідкісному фонді книгозбірні Ніжинського
державного університету імені Миколи
Гоголя**

До 255-річчя від дня народження
другого директора Гімназії вищих наук
князя Безбородька

Упорядники:

М.В. Мірошник – завідувач сектору фондкових колекцій
та рідкісної книги

Т.В. Давиденко – провідний бібліотекар

Відповідальний за випуск:

О.С. Морозов – директор бібліотеки

Макет обкладинки: Г.М. Зоценко

